

Over geestelijke nood en over het Humanistisch Verbond: twee ongepubliceerde toespraken van H.J. Pos uit 1946

Peter Derkx

In februari 1946 hield H.J. Pos een toespraak getiteld 'De geestelijke nood van ons volk'. Vermoedelijk was het de eerste van een serie radiotoespraken over het thema 'wederopbouw', een heel begrijpelijk thema zo kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog. In diezelfde maand februari werd het Humanistisch Verbond opgericht, op de zeventiende om precies te zijn. Na de oprichting begon de nieuwe organisatie met een reeks manifestatievergaderingen in het hele land. De bedoeling hiervan was om zich te presenteren aan het Nederlandse volk, om in de publiciteit te komen en, uiteraard, om leden te werven. Op deze openbare bijeenkomsten werd telkens gesproken door twee vertegenwoordigers van het Humanistisch Verbond. Op 3 maart 1946 vond de eerste manifestatievergadering plaats in Amsterdam. Sprekers waren Pos en de neerlandicus Garnt Stuiveling.¹ De redevoering van Pos is in handschrift bewaard gebleven onder de titel 'Het Humanistisch Verbond'. Beide bovengenoemde toespraken van Pos worden hier voor het eerst gepubliceerd.² In deze korte inleiding wordt de persoon van Pos geschetst en de context waarin hij zijn redes uitsprak. Tot verdere toelichting zijn de teksten nog van een aantal noten voorzien.

H.J. Pos (1898-1955) was vanaf 1932 hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam. Daarvoor was hij acht jaar hoogleraar klassieke talen en algemene taalwetenschap geweest aan de gereformeerde Vrije Universiteit. Hij had de Vrije Universiteit verlaten, omdat hij aan de Universiteit van Amsterdam meer zijn passie voor wijsbegeerte kon volgen, maar ook omdat hij de gereformeerde signatuur van de VU steeds meer als een beklemming begon te ervaren.

In de tweede helft van de jaren dertig was hij landelijk bekend geworden als voorzitter van het Comité van Waakzaamheid, een comité van anti-nationaal-socialistische intellectuelen. In oktober 1940 werd Pos door de Duitse bezetters als gijzelaar gevangengezet in het concentratiekamp Buchenwald. Dit was een verschrikkelijke ervaring, niet alleen of zelfs niet in de eerste plaats door hoe hijzelf als gijzelaar behandeld werd, maar vooral om wat er met de andere gevangenen gebeurde. In november 1941 werden de Nederlandse gijzelaars uit Buchenwald overgebracht naar een gijzelaarskamp in Noord-Brabant. In september 1943 werd Pos vrijgelaten.

Na de bevrijding in mei 1945 nam hij zijn taken als hoogleraar wijsbegeerte aan de UvA weer op zich. Er moest ongelooflijk veel gebeuren. Naast zijn drukke werkzaamheden bij de wederopbouw van de universiteit was hij nog betrokken bij tal van nieuwe projecten. Eind 1945 werd hij benaderd in verband met de oprichting van het Humanistisch Verbond. Onder

de twintig mensen die in november 1945 het initiatief namen tot de oprichting, bevonden zich minstens twee mensen die in de jaren dertig enthousiast colleges wijsbegeerte bij Pos hadden gevolgd (J.P. van Praag en H. Bongers), en minstens twee mensen die Pos al heel lang kenden (de classicus D. Loenen en J.B. Tielrooy, hoogleraar Frans). Pos werd gevraagd om op het oprichtingscongres in het bestuur zitting te nemen, omdat de initiatiefnemers hem - in de woorden van de latere voorzitter Van Praag - 'allemaal waardeerden als een van de grote figuren in de wereld van het denken'.³ Pos zou tot 1950 lid blijven van het bestuur. Hij bleef wel lid van het HV, maar stelde zich in maart van dat jaar niet herkiesbaar voor het bestuur, omdat hij het te druk had en omdat hij van mening was dat het Humanistisch Verbond zich in de Koude Oorlog te zeer voegde naar de anti-communistische koers van de Partij van de Arbeid. Pos was in de jaren dertig socialist geworden, maar altijd partijloos en onafhankelijk gebleven.

De mensen die op 17 februari 1946 het Humanistisch Verbond oprichtten, hadden daar verschillende redenen voor. De eerste reden was, dat het goed recht van een ongodsdienstig humanisme verdedigd moest worden en dat er bezinning moest plaatsvinden op zijn filosofische grondslagen. De tweede reden was dat het humanistische levensbesef van de 'aanzienlijke onkerkelijke massa', die tot geestelijk nihilisme was vervallen, moest worden verdiept. De kerken moesten de geestelijke weerbaarheid vergroten van de gelovigen, het Humanistisch Verbond op zijn beurt van de onkerkelijken. Hierdoor wilde men voorkomen dat zoets als het nationaal-socialisme een nieuwe kans zou krijgen.

Een derde reden, in het verlengde van de tweede, had te maken met een verwachte en gehoopte herschikking in het partijpolitieke landschap. Na de bevrijding was er onder veel mensen een roep om partijpolitieke vernieuwing. Men wilde het grote aantal politieke partijen van voor 1940 niet zien terugkeren. Over de manier waarop de vernieuwing tot stand moest komen, waren politici en intellectuelen met elkaar in gesprek in de Nederlandse Volksbeweging (NVB). Velen waren van mening dat naar Brits model slechts twee partijen nodig en gewenst waren: een conservatieve en een socialistische. J.P. van Praag - een van de drijvende krachten achter de oprichting van het Humanistisch Verbond - pleitte in een artikel in *Vrij Nederland* van 13 oktober 1945 voor het snel van de grond tillen van een brede, vooruitstrevende politieke partij waarin 'arbeiders, middenstanders en intellectuelen, humanisten en christenen' elkaar zouden vinden. Principieel en feitelijk moest de nieuwe vooruitstrevende partij niet langer een partij zijn van arbeiders en van ongodsdienstigen, maar verbreding - in vergelijking met de vooroorlogse SDAP - moest ook niet tot verwatering leiden. Van Praag achtte verwatering een reëel gevaar, omdat hij de NVB en het daarin populaire 'personalistisch socialisme' nogal vaag vond. De nieuwe politieke partij moest zich ondubbelzinnig op het standpunt blijven stellen van het socialisme, waaronder volgens Van Praag nog steeds verstaan moest worden: 'een maatschappij op de grondslag van gemeenschapsbezit van de *voornaamste* productiemiddelen en met gemeenschapsbeheer van het bedrijfsleven'.⁴ De 'Socialistische Unie' die Van Praag in deze periode voor ogen had, zou in hoofdzaak diegenen omvatten 'die thans in de C.P.N., de S.D.A.P. en N.V.B. hun politiek tehuis zien'.⁵ Omdat in de nieuwe socialistische partij de antithese tussen gelovigen en ongelovigen zou worden doorbroken en deze zowel christenen als humanisten zou reilen, zou er op levensbeschouwelijk gebied een grote mate van vrijheid moeten zijn in die partij.

'Aanhangers van eenzelfde levensbeschouwing zullen zich soms wellicht nader aaneensluiten. In levensbeschouwingskwesties zullen de politieke vertegenwoordigers van zo'n organisatie niet altijd één lijn kunnen trekken. Buiten de partij echter vinden de leden de organen, waarin ze hun levensbeschouwing kunnen beleven en verdiepen: de kerk en de kerkelijke organisaties voor de godsdienstigen, een humanistische beweging voor de onkerkelijken. De oprichting daarvan is een noodzakelijke consequentie van de nieuwe partijvorming.'⁶

Door de oprichting van een ongodsdienstig humanistische organisatie hoefde de onkerkelijke arbeider niet langer ten onrechte 'in zijn politieke partij zijn kerk' te zien.

In zijn toespraak 'Het Humanistisch Verbond' houdt Pos zich heel duidelijk ook bezig met deze politieke achtergrond van de oprichting van het Humanistisch Verbond. De hierna als eerste afgedrukte toespraak 'De geestelijke nood van ons volk' geeft niet alleen meer inzicht in het denken van Pos (en anderen) in 1946. Deze toespraak is ook van belang, omdat hij de betekenis van de term 'geestelijk' behandelt. Het adjectief 'geestelijk' werd in de jaren veertig en vijftig veel gebruikt in samenstellingen als 'geestelijke weerbaarheid', 'geestelijk leven' en 'geestelijk nihilisme'. Er werd meestal onderscheid gemaakt tussen enerzijds 'geestelijk' en anderzijds 'de ziel betreffend', waarbij 'geestelijk' min of meer synoniem was met 'levensbeschouwelijk' en 'zielkundig' met 'psychologisch'. Het woord 'geestelijk' wordt in deze betekenis tegenwoordig nog gebruikt in de aanduiding 'geestelijke verzorging' in de context van het werk van humanistisch raadslieden, pastores enzovoort in bijvoorbeeld ziekenhuizen, bejaardenhuizen, gevangnissen en de krijgsmacht.

Literatuur

Carla van Baalen, 'Humanisten tussen doorbraak en verzuiling. Over de oprichting van het Humanistisch Verbond (1946)', in: Peter Derkx, Ulla Jansz, Corrie Molenberg en Carla van Baalen (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum 1998), p. 147-163.

Carla van Baalen, 'De eerste jaren van het humanistisch geestelijk raadswerk, 1946-1956', in: *Voor menselijkheid of tegen godsdienst?* (Hilversum 1998), p. 164-189.

Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978).

Peter Derkx, *H.J. Pos, 1898-1955: Objectief en partijdig. Biografie van een filosoof en humanist* (Hilversum 1994).

Peter Derkx, 'Het humanisme van H.J. Pos. Metafysica tegen nationaal-socialisme en kapitalisme', in: Peter Derkx, Ulla Jansz, Corrie Molenberg en Carla van Baalen (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum 1998), p. 132-146.

Peter Derkx en Bert Gasenbeek (red.), *J.P. van Praag. Vader van het moderne Nederlandse humanisme* (Utrecht 1997).

H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955)

Noten

1. H. Bongers, 'Bouwstenen tot de geschiedenis van het Humanistisch Verbond', in: *Rekenschap*, jrg. 3 (1956), nr. 1 (jubileumnummer), p. 13.

2. De originele manuscripten bevinden zich in doos 26a van de Collectie Pos in de Afdeling Handschriften van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Voor toestemming tot en medewerking bij het publiceren van de teksten dank ik hoofdconservator prof. dr. P. Visser en conser-

vator handschriften dr. Jos A.A.M. Biemans.

3. Gesprekken met J.P. van Praag door C. Vogel, 1975-1976, band 15, blz. 14. De uitgetypte tekst van de bandopnamen wordt bewaard in het Humanistisch Archief te Utrecht. Zie ook Peter Derkx en Bert Gasenbeek (red.), *J.P. van Praag. Vader van het moderne Nederlandse humanisme* (Utrecht 1997), p. 42.

4. J.P. van Praag, 'Waarom nog geen nieuwe partij?', in: *Vrij Nederland*, 13 oktober 1945.

5. J.P. van Praag, 'De Nederlandse Volksbeweging', in: *Het Parool*, 9 juni 1945.

6. Van Praag, zie noot 4.

De geestelijke nood van ons volk

H.J. Pos

februari 1946

Toehoorders. Over de geestelijke nood van ons volk wil ik U spreken. Het is duidelijk, dat hij onderscheiden is van de stoffelijke nood, van gebrek aan voedsel, brandstof, kleding, waarin velen nog steeds verkeren. De stoffelijke nood is iets anders, de geestelijke nood kan er zijn, zonder honger en gebrek, bij mensen die het goed hebben, maar het betekent nog niet, dat die twee niets met elkaar te maken hebben. Daarover straks nog iets nader.

Wat verstaan we onder geestelijke nood? Het klinkt als een specifiek godsdienstig begrip, maar is dat toch niet. Gelovig of ongelovig, men kan gelijkelijk in geestelijke nood verkeren. Wat verstaan we er dan onder? Hierbij kan de stoffelijke nood ons helpen. Wie gebrek heeft, lijdt. Ook geestelijk kan de mens lijden. Dir is het geval, wanneer hij zich ongelukkig voelt, zonder dat daartoe enige uitwendige aanleiding is. Dit gevoel kan allerlei vormen aannemen: de mens kan ongelukkig zijn doordat hij van het leven verwacht wat het niet geven kan, doordat hij meent dat hem meer toekomt dan hij ontvangt, doordat hij de maat overschrijdt. Een mens kan in geestelijke nood zijn doordat hij zijn krachten en kunnen overschat en aldus de slaaf is van een ideaal dat niet in overeenstemming is met zijn reële vermogens. Hij kan het ook zijn doordat hij zijn krachten onderschat en ongebruikt laat wat hij zou kunnen. Ook dan heeft hij met zichzelf geen vrede en manifesteert zich vanuit het onbewuste zijn oordeel over zichzelf. Wie enkel uiterlijke goederen van het leven verwacht, kan spoedig teleurgesteld zijn. Maar dieper is de teleurstelling over zichzelf, die in het geweten zegt, dat de mens zijn levensmogelijkheden ongebruikt laat of dat hij zijn ware zelf niet heeft gevonden.

Nu ligt van de twee mogelijke excessen die der overdreven activiteit niet in onze aard, integendeel. Dit was meer het gebrek van onze vijanden. Het ziekelijke, ongezone in hun blinde drang tot daden is aan ieder zo duidelijk geworden dat we er niet bij behoeven stil te staan. We hebben door het nationaal-socialisme leren kennen een blinde, fanatieke, misdadige activiteit die tot niets leidde dan tot zelfvernietiging. De geestelijke nood van ons volk is een andere dan die van onze vijanden.

Ons volk heeft de oorlog ondergaan zonder daarop te zijn voorbereid. Zijn geestelijke nood vindt hierin voor een belangrijk deel zijn oorzaak. Wij zijn uit een rustig voortkabbelend verwend leven wakker geschud. Sommigen zijn daardoor tot groter energie gekomen, voor anderen echter heeft het leven te zware eisen gesteld.

Op de schok van het bedreigde bestaan, het bedreigde bezit is verschillend gereageerd. Sommigen zijn lossier geworden, begrijpend hoe betrekkelijk alles is en begrijpend dat het nooit te laat is om goed te doen en te helpen. Er is een nieuwe solidariteit ontstaan in de gemeenschappelijke nood, men is verschillen in levens- en wereldbeschouwing minder belangrijk gaan vinden, als het aan komt op grote gevaren.¹ Tegenover de grootste vijand, de onnatuurlijke dood, is men gaan beseffen dat het andere er weinig toe doet. Maar anderzijds is het

egoïsme toegenomen. De angst kan vrijmaken of een kramp wekken. Ook zien we soms een terugval in het oude spoor, nadat de omstandigheden veranderd zijn.

Het is duidelijk, dat de oorlogsjaren ons hebben ontredderd. Zolang we leefden in de hoop op de naderende bevrijding, leek het ons, dat alle leed geleden zou zijn, zodra die bevrijding er was. Maar wij hadden ons misrekend en de wetten miskend, die ook de geestelijke werkelijkheid beheersen. Na de eerste roes werd onze aftakeling zichtbaar. We waren vrij, maar de beklemming binnenin was niet geweken en belette ons om van die vrijheid te genieten. Er was weer werk, waarin we onze ziel konden leggen, maar die ziel was zo verstijfd dat ze niet meer uitstroomde als voorheen. Er was reden tot blijdschap, maar geen vreugde. De gewoonten die zich onder de onderdrukking hadden gevormd, werkten door en beletten ons om tot gezonde arbeid te komen. Velen zijn een avontuurlijk leven gewend geraakt, waarin de prikkels van het gevaar werkten, die men moeilijk meer kan missen. In het algemeen kan worden vastgesteld, dat de nood er toe geleid heeft om lagere en gemakkelijke bevredigingen te verkiezen boven die, welke met meer inspanning en toewijding worden verkregen.

Deze daling van het niveau van het leven is materieel en geestelijk beide. De zorg voor het bestaan is de grote concurrent van alle hoger leven. Die zorg drukt zwaar op de grote massa van Nederlandse mannen en vrouwen. Hun belangstelling voor een grotere wereld dan die van alledag dreigt daardoor te worden uitgedoofd, zij wanhopen aan definitieve lotsverbeteringen en zien het sombere beeld van een nieuwe oorlog naderen, waarin nog veel verschrikkelijker vernielingen zullen optreden.² Is het niet te begrijpen, dat onder deze omstandigheden de mensen hun uitzicht beperken tot de dag van vandaag, dat ze zich schikken in de zekerheid, dat bovenmenselijke machten ons lot bepalen en dat ze zich klampen aan de kleine levenskring, waarbuiten ze menen dat hun verantwoordelijkheid zich niet uitstrekt? Is het niet begrijpelijk dat ze zich nestelen in een egocentrisch klein leven dat hen zelf en hun gezin en hoogstens hun geestverwanten omvat? Het is alles begrijpelijk, maar het is verkeerd, een terugval. Juist nu moest het besef van verbondenheid met grotere groepen, met andere volken sterk leven. Juist nu moesten we ons bewust zijn van het ongelooflijk voorrecht, van levend te zijn ontkomen aan een slachting, die op de vernietiging van ons volksbestaan gericht was. Ook is er de normloosheid, het losgeslagen zijn van bindingen. De morele bovenbouw is bij ouderen broos gebleken, bij jongeren vaak afwezig.

Er zijn ook hoopvolle tekenen. Er is geweest de schoonheid van het verzet³, de ontwaking der jongeren, de opheffing van grenzen tussen de volksgroepen die kunstmatig door de tegenstelling van gelovig en ongelovig werden bestendigd. Onze dagbladen en weekbladen getuigen van intenser leven en meer belangstelling dan voorheen.

Een hoopvol teken is verder de tijdsfactor. Hoe verder we van de oorlog afkomen, hoe meer alles, ook innerlijk, zich herstelt, rustiger, gezonder wordt. De natuur - ook in ons - heeft een grenzenloos vertrouwen in zichzelf.

Er zijn vele hoopvolle tekenen, maar wij moeten de dingen niet enkel laten groeien en afwachten. We kunnen ook in onszelf afdalen, de geestelijke bronnen aanboren, initiatief nemen, de loop der dingen vóór zijn. Een zelfbewust volk neemt zijn eigen lot in handen, een gemeenschap van innerlijk vrije mensen, wier oordeel zuiver gevormd is en die elkaar vertrouwen, ook als hun meningen uiteengaan, dit zal pas het echte vrije volk zijn.

Bouwen wij zo aan onze geestelijke wederopbouw. Beginnen we met de nood der anderen te lenigen, met de stoffelijke belemmeringen weg te nemen, en onze eigen nood verdwijnt vanzelf. Alles hangt ervan af, of wij willen. De geestelijke nood moet eerst onderkend. Het is altijd lijden aan zichzelf. Maar daarom ligt de oplossing ook in onszelf.

De geestelijke nood, dat is zichzelf kwijt zijn of niet gevonden hebben. Ieder kan zichzelf vinden, door arbeid, inspanning, door werken aan zichzelf. Dit is de weg die we onszelf en ons volk voorhouden. Hij is steil en hard, maar hij is reëel, niet-gedroomd. Moge ons nuchtere volk die illuseloze weg gaan, zonder illusie, maar vol idealisme. De zin voor werkelijkheid is een van de schoonste eigenschappen van ons volk. Moge hij zo werken, dat hij niet leidt tot cynisme en scepsis. Tot die zin van werkelijkheid behoort niet alleen dat men ziet hoe de dingen zijn, maar ook dat men doet wat men kan. Als dat gebeurt kunnen we de toekomst vol gerustheid tegemoet gaan.

Noten van de redacteur

1. Vergelijk H.J. Pos, 'Drie fazen in de filosofie der waarden', in: *De Nieuwe Stem*, jrg. 5 (1950), p. 259-269; p. 265: 'Er is niet alleen geen tegenstelling tussen religieus en humanistisch gefundeerde moraal: de inhoud is vrijwel geheel dezelfde en het onderscheid ligt in de fundering. In tijden van nood, wanneer er geen gelegenheid meer is om aan de fundering meer belang te hechten dan aan de inhoud (...) valt de schijn weg, die zich in betere tijden gemakkelijk vestigt, alsof de overeenstemming in praktisch gedrag bij mensen van uiteenlopende grondslagen iets toevalligs en onwezenlijks zou zijn, terwijl het wezenlijk belangrijke boven het gebied van het handelen, in de beginselen zou liggen waaruit het voortkomt en dus in de verscheidenheid van die beginselen. Wie gezien heeft wat de samenwerking tussen niet-gelijk-gezinden vermag tegen de onderdrukking ziet het niet als een volstrekt voordeel, wanneer de gelegenheid tot strijd over beginselen terugkeert en met aloude gretigheid wordt aangegrepen.' Dit belangrijke artikel van Pos is herdrukt in *Rekenschap*, jrg. 22 (1975), nr. 4 (december), p. 162-172.

2. De nieuwe oorlog waar men na de Tweede Wereldoorlog al snel voor begon te vrezen was er een tussen het communistische Oosten onder leiding van de Sovjet-Unie en het kapitalistische Westen onder leiding van de Verenigde Staten. Deze zinsnede 'nog veel verschrikkelijker vernielingen' moet gelezen worden in de context van het eerste gebruik van kernwapens in augustus 1945, toen vele tienduzenden burgers in Hiroshima en Nagasaki door twee Amerikaanse atoombommen direct werden gedood.

3. Vergelijk H.J. Pos, *Het goede, het schone en het verzet* (Amsterdam z.j. [1953]), 13 hlz.

Het Humanistisch Verbond

H.J. Pos

3 maart 1946

Ons verbond is tot stand gekomen doordat de constellatie er rijp voor was. De totstandkoming heeft iets van een kristal dat plotseling aanschiet. Uitwendige en inwendige factoren hebben samengewerkt om die kristallisatie te doen geschieden. Tot de uitwendige moet men rekenen de oorlog en de daarop gevolgde geestelijke situatie in Nederland. De oorlog heeft een schok doen gaan door alle vaderlandse verhoudingen. Het geestelijk gelaat van ons volk is er door gewijzigd en verdiept. Oude tegenstellingen zijn verdwenen, nieuwe opgekomen.

Meer dan vijftig jaar lang scheen de antithese tussen gelovig en ongelovig de politiek te beheersen. Scheen, zeg ik, want in waarheid werd die strijd doorkruist door een andere, die van conservatief-liberaal enerzijds en progressief-sociaal anderzijds. Deze laatste is de sterkere gebleken en heeft de waarheid van die oudere van geloof en ongeloof van een allesbeheersende tot een zeer betrekkelijke en weinig betekenende voor het politieke leven gemaakt. Het werd, zolang de antithesegedachte bloeide, voor uitgesloten gehouden dat een lid der rechtse¹ partijen socialistisch dacht, of omgekeerd dat een socialist een rechtzinnig geloof beleed. Wel verhieven zich stemmen in het rechtse kamp, bij protestanten en katholieken, die zo niet een socialistisch dan toch een sociaal, min of meer links klinkend geluid gaven. Maar deze stemmen vonden geen weerklank en verstomden. De rechterzijde bleef anti-progressief, en terwijl zijn oude tegenstander, het liberalisme langzaam onderging, werd de grote nieuwe tegenstander het socialisme, dat als het grote ontkerstenende kwaad van onze tijd, als materialisme dat ontgeestelijkt, werd gebrandmerkt en bestreden. Zo was het voor de eerste oorlog en in 1918 toen het socialisme een aarzelende greep naar de macht deed, die op niets uitliep² en zo bleef het daarna tot 1940. De tweede oorlog die ons zoveel dieper trof, bracht snelle en verrassende wendingen. Het socialisme als idee won veld bij vele kerkelijk denkenden en de bekende overgang der 7 Hervormde predikanten tot de SDAP³ is een symbool van de kentering, die een algemene stroomverlegging in onze vaderlandse wateren ten gevolge heeft gehad en die in de Partij van de Arbeid het duidelijkst aan den dag is getreden. Deze partij telt leden uit de Christelijk-Historische en Rooms-Katholieke Staatspartij en uit de linkse partijen tot en met de SDAP.⁴ Moeten we in deze verschuivingen uitsluitend begroeten het opengaan der rechtsse groepen voor de geest van het socialisme? Zijn de kerkelijken, althans de meest vooruitstrevenden onder hen, in plaats van conservatief de bestaande maatschappelijke orde en haar ongerechtigheid steunend, nu bekeerd en heeft de socialistische idee veld gewonnen zonder dat ze zelf door die uitbreiding gewijzigd is? Is hier werkelijk alleen sprake van een veldwinnen der socialistische gedachte of een algemene verschuiving naar links?

Ik geloof niet, dat bij nadere ontleding de figuur zo eenvoudig ligt. Veeleer doet die ontleding inzien, dat wanneer uit de rechterzijde aansluiting bij links gezocht wordt, dan niet en-

kel rechts naar links toekomt, maar ook links naar rechts schuift, of anders gezegd: wanneer van kerkelijke zijde het socialisme wordt gezocht, dan verdwijnt de kerkelijke geest niet geheel in socialisme, maar het socialisme neemt daardoor een kerkelijke, meer rechtse kleur aan dan vroeger het geval was. Zo is de winst van de socialistische gedachte door de toetreding van rechts niet zo groot als het aantal van toetredenden te denken zou kunnen geven, maar kwalitatief geringer: de hervormde predikanten gaven ook uitdrukkelijk te kennen, dat dit socialisme dat zij aanvaarden het oude, marxistische niet meer is, dat naar hun zeggen materialistisch was. Men zou van een terugwerkende dialectiek kunnen spreken: mijn toetreding tot uw partij verschaft u een partijlid meer, maar mijn geest maakt uw partij anders. Gij betaalt voor mijn toetreden iets wat ge zelf niet vermoedt. Ziet men dit algemener, dan is de toeneming een verlies in kwaliteit, zó dat de rechtsen de linkerzijde naar rechts doen verschuiven en deze zich schuiven laat, wat ten gevolge heeft, dat de nieuwe uiterste linkervleugel de plaats inneemt van het socialisme in zijn glorie dagen.

Toehoorders, wat heeft deze politieke beschouwing met het Humanistisch Verbond van doen? Ik antwoord, dat de versmelting van rechts en links in de politiek tot een breedgespreide middenmoot, die alleen uiterst rechts en uiterst links niet omvat en die in de term zelf van 'personalistisch' socialisme⁵ uitdrukt dat ze een voorbehoud maakt, dat het oude socialisme niet heeft gekend, ... dat deze versmelting mede bevordert heeft de invloed, die de kerkelijke groepen tijdens en na de oorlog zijn gaan uit oefenen en dat daardoor het gevaar dreigt, dat niet-kerkelijke vormen van geestelijk leven in ons land in het gedrang komen. De kerken hebben, juist door zich open te stellen voor een socialisme dat ze aanvaardbaar achten, een indruk gemaakt op sommige niet meer kerkelijk, maar wel socialistisch denkenden, waardoor haar invloed groter wordt en de schijn ontstaat, dat de socialistische gedachte alleen onder de leiding der kerken kan gedijen. Er is *schijnbaar* een zich openstellen der kerkelijkenkenden voor sociale denkbeelden, maar *in feite* is dit zich openstellen een uitbreiding van invloed van de rechterzijde naar links en door het aaneensmeden van de socialistische gedachte met de kerkelijke voorstellings- en gevoelswereld een bedreiging voor de vrijdenkenden. De humanisten moeten zich laten welgevalen, onder invloed van de kerkelijke expansie, nu deze haar antithetisch standpunt laat varen, dat ze worden getolereerd als een onverklaarbare rest, als een uitzonderingsverschijnsel, dat hoogstens als de mindere broeder van de kerkelijke denkwijze, maar niet als zijn gelijke kan worden beschouwd.⁶ Het is tegen deze dreigende overheersing der kerken, dat wij vrijdenkenden stelling nemen. Hier gaat het om een vraag van macht en invloed. Maar die vraag heeft onvermijdelijk tot keerzijde dat de vraag naar het recht en wel het gelijke recht, der beide geestelijke houdingen, in den loek wordt gedrongen. En voor die rechtsvraag willen wij opkomen. Wanneer het geding tussen de twee grote geestelijke structuren die we als geloof en rede aanduiden op eerlijke wijze gevoerd wordt, dan is er geen enkele aanwijzing dat zij die voor de rede pleiten zouden worden in het ongelijk gesteld. Mijn stelling is, dat een zuivere verhouding tussen *geloof* en *rede*, dat is één, waarin de machtskwestie geen rol speelt, hierin bestaat, dat ze elkaar verdragen en trachten te begrijpen, welk wederzijds trachten zo zal uitvallen, dat de gelovige een opvatting van de humanist heeft en omgekeerd de humanist van de gelovige, die onderling niet tot overeenstemming zijn te brengen, terwijl er geen instantie is, die zich boven beide plaatsend, tussen beide zou kunnen rechtspreken en beslissen. Waar dit zo ligt, zal men moeten kiezen tus-

sen de ene of de andere opvatting. Van overtuigen zal weinig sprake zijn, wel van een voortdurend trachten elkaar te begrijpen en daarin niet slagen. De humanistische opvatting moet uitgaan van den mens als realiteit. De mens wordt niet vanuit enige bovennatuurlijke kennis begrepen, maar omgekeerd, de bovennatuurlijke kennis uit de mens. Het humanisme ziet in godsdienstige voorstellingen geen dwaasheden of bedrog, dat is een al te eng standpunt⁷, maar symbolen voor in den mens optredende spanningen, die een bevrijdende waarde hebben. Het humanisme staat op een zuiver reëel standpunt, wanneer het zoekt naar de drijfveren en conflicten in de mens en de gemeenschap, die de voorstellingen van God en duivel of van hel en hemel voortbrengen. Dwaasheden zijn die begrippen niet, maar symbolen van ervaringen, waaraan is overkomen dat ze, die symbolen, voor geopenbaarde waarheden worden uitgemaakt. Het humanisme begrijpt dat God realiteit heeft, maar anders dan de gelovige bedoelt, die aan God een realiteit toeschrijft onafhankelijk van zijn gedachte- en gevoelsleven, terwijl in waarheid God juist *in* dat gedachte- en gevoelsleven en als een element daarvan zijn functie heeft. De humanist bestudeert het geloof in de mens⁸ als eigen voortbrengsel van die mens naar twee gezichtspunten: naar de motieven en naar de werkingen. De motieven liggen in het drift- en gevoelsleven, de werkingen in de enkeling en de samenleving. De motieven worden psychologisch begrepen, de werkingen ethisch geapprecieerd. In beide richtingen ontwikkelt de humanist een vrijheid van gedachte en onderzoek, die de dogmatisch gelovige moet afwijzen. Ook zal hij [de gelovige - P.D.] zich verzetten tegen het opsporen van de motieven die zijn denken en voelen van God bepalen, hij zal namelijk volhouden, dat God zelf de bewerkter van dat denken en voelen is. In zijn waardebepaling zal hij [de humanist, P.D.] kritisch zijn: voor hem is het deemoedig bewustzijn van de gelovige, dat hij Gods kind is, geen aanwijzing van de waarheid, maar een aansporing om de motieven van dat geloof te begrijpen. De humanist beoordeelt alles en onderzoekt alles, waar de gelovige met zijn gevoel en wil het absolute vasthoudt.

Voor de humanist is alle godsdienstigheid menselijk en te meer naarmate ze zich een bovenmenselijke oorsprong of allure toeschrijft. De humanist moet historisch denken: hij ziet de invloeden van de christelijke religie, ten goede en ten kwade, hij weet dat met het verval der Griekse beschaving waarden verloren gingen en andere naar voren zijn gekomen. De humanistische houding is de voortdurende kritiek op de geborgenheid en absoluutheid van de gelovige houding. Zij roept deze ter verantwoording, stelt ze in de relativiteit, terwijl ze dat niet wil zijn en van haar kant zegt: zonder God is het hele leven niets. Dit is de kritische kant van het humanisme: het neemt wat absoluut wil zijn als een verschijnsel, als één naast andere, het christendom naast de wereldgodsdiensten en keert ze op hun gehalte.

In deze kritische werkzaamheid is het humanisme nog niet bouwend en toch liggen bouwende gedachten en waardebevestigingen eraan ten grondslag. Het humanisme begrijpt de godsdienst als de ontsparing van het ware leven. De gezochte zin is dezelfde als van de godsdienst, maar het antwoord is verschillend, of liever, het humanistische denken vraagt, de godsdienst daarentegen stelt. Of liever, ze stelt, waar ze moest vragen en ze vraagt en betwijfelt, waar ze stellig moest zijn. Want wie van de mens uitgaat, zweven niet zoals de kerkelijkheid zegt, in de onvastheid. Integendeel, ze vinden in zich richtsnoeren, die vast zijn, de waarden van waar, goed en schoon. De vastheid die daarbovenuit wil gaan is een geforceerde en dus toch onzekere vastheid. De overtuigde wil niet argumenteren, hij acht zich daarboven uit. Maar terwijl hij zelf niet argumenteren en verantwoorden wil, argumenteert in zijn plaats

zijn geloof als willekeur waar een willekeur tegenover staat en weerlegt zichzelf.

Het geloof heeft veelal bezieling die het humanisme mist. Maar die bezieling wordt duur gekocht en betaald met voorstellingen die absurd zijn en met dwang. Een humanistisch geloof wil de absurditeit vermijden en toch bezield zijn. De hoogste geesten als Spinoza en Kant hebben dat verwerkelijk. De bezieling is veelal een roes, waarin de bezinning en de nuchterheid het aflegt. Zo is de verhouding geloof en rede een menselijk probleem: in het geloof overheersen de bezielende krachten, de rede streeft naar harmonie van bezieling en waarheid, ze is het hogere ideaal.⁹ Onze tijd grijpt weer naar geloven, maar er is een massa groeiende, die het zwakke daarvan ziet en op de grondslag der rede wil leven. Het is onze taak, dit te bevorderen en verbreiden. Wij zien naar de kerk, belangstellend, kritisch, niet afgunstig. Zij biedt een houvast aan duizenden, maar zij leert haar volgelingen niet, dat de kern van dit houvast in de mens zelf is gelegen en dat geen godsdienstige voorstelling of gevoel de zedelijke werkzaamheid kan vervangen, die tot zelfverwerkelijking nodig is. Zelfverwerkelijking is de grondgedachte van het humanistisch geloof aan den mens, van de zekerheid dat hij in wezen rijker is dan in de verschijning.¹⁰ Deze zelfverwerkelijking kan worden gestimuleerd door gevoelens en voorstellingen. De gedachte aan beloning in het hiernamaals kan een prikkel zijn tot grote activiteit. We zien het bij mohammedanen en christenen. Maar de voorstelling van het hiernamaals is voor onze opvatting een onwaardige karikatuur van de eeuwigheid, die in de tijd, dat is in dit leven bewustgemaakt kan worden¹¹ en de gedachte dat de deugdzame handeling er om de beloning is, is verwerpelijk. Verwerpen we nu ook de deugdzame handeling, wanneer we de voorstellingen en de gevoelens die haar stimuleren, maar vervalsen en verwerpen? Het tegendeel is het geval. Sokrates zegt in Plato's Euthyphron dat het goede niet goed is, omdat de goden het liefhebben of willen, maar zij hebben het lief omdat het goed is. Dit is de grondslag. We moeten ook vragen naar de inhoud. Deze ligt in de sociale werkelijkheid. Alle bevordering van eigen verwerkelijking en van die van anderen is goed. Er kan geen strijd zijn tussen die twee. Wel kan er machtsstrijd zijn op economisch gebied waardoor de ene mens over anderen heerst. Deze orde moet verbroken worden.

Het Humanistisch Verbond is de mindere der godsdienstige groepen in stemmingsgehalte, in cultus van het gevoel. Maar in de vorming van denken en willen heeft het een grote taak en daartoe zal ook het gevoelsleven zich langzaam van de oude bindingen vrijmaken. Het gevoel is de sterkste conservatief en elke behoudzucht rust in een gevoel. Maar het is machteloos als de rede en de wil zich emanciperen en zo is over het godsdienstige gevoel en de voorstellingen der traditie het vonnis geveld.

Het humanisme is de zaak van de toekomst.¹² Het intellect en de wil hebben de leiding, het gevoel zal volgen. Het godsdienstig gevoel is nog te zeer met de behoudsdrang verbonden. Dit is de voorlopige zwakheid van het humanisme, dat het het gevoel niet gevormd heeft, dat het op het gevoel nog niet beslag legt, niet samenbindt, inspireert. Komt dit ook, dan zal een hogere menselijkheid verwerkelijk zijn dan nu aanwezig is. Maar dit zal alleen door het voortdurend contact van alle geestelijk strevendenden kunnen tot stand komen. In dat contact kan het humanistisch geluid niet gemist worden. Moge het zuiver zijn, vrij van fanatisme en ondogmatisch.

Noten van de redacteur

1. Met 'rechtse partijen' werden vroeger 'confessionele partijen' bedoeld, maar later steeds vaker 'con-

servatieve partijen'.

2. Op 11 en 12 november 1918 beging Troelstra, leider van de SDAP, een grote vergissing. Hij dreigde de regering met een socialistische staatsgreep, die volstrekt kansloos was. Pos nam op 23 november 1918 als twintigjarige, gereformeerde student nog deel aan een grote nationale betoging voor recht en orde en als betuiging van hulde en trouw aan koningin Wilhelmina.

3. In mei 1945 werden zeven orthodoxe predikanten, onder wie J.J. Buskes en K.H. Miskotte, lid van de SDAP. In de brochure *Wat bezielt ze?*, in duizenden exemplaren verspreid, legden ze hun stap uit.

4. Pos doelt hier op de zogeheten 'doorbraak'. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) wilde zich na de Tweede Wereldoorlog verbreden tot een progressieve volkspartij op basis van het 'personalistisch socialisme', een ideologie die nogal algemeen geformuleerd was en die het zowel aan christenen als ongodsdienstigen en zowel aan arbeiders als anderen mogelijk moest maken lid te zijn van de nieuwe partij. De Partij van de Arbeid (PvdA) werd opgericht op 9 februari 1946, slechts acht dagen eerder dan het Humanistisch Verbond. Tot de 'linkse', dat wil zeggen niet-confessionele partijen waarover Pos hier spreekt, behoorde ook de progressief-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond, een partij die in zijn geheel in de PvdA opging. Belangrijke vrijzinnig-democratische politici waren W. Schermerhorn, A.M. Joekes en H.J. Oud. De laatste zou al in 1947 (maar dus na deze toespraak van Pos) de PvdA verlaten en in januari 1948 met anderen de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) oprichten.

5. Een kritische beschouwing van Pos over het personalisme is te vinden in 'Personalisme en humanisme', in: *Het Kierpunt. Internationaal Personalistisch Tijdschrift*, jrg. 1 (1947), nr. 8 (september), p. 472-483. Zie ook Derkx, *H.J. Pos, 1898-1955: Objectief en partijdig* (Hilversum 1994) p. 323-346.

6. De gelijkwaardigheid van christendom en humanisme als remedie tegen de geestelijke crisis was precies het punt waarop Garrit Stuiveling in de zomer van 1945 contact had gezocht met J.P. van Praag. Uit dit contact was het initiatief tot de oprichting van het Humanistisch Verbond voortgekomen. De Nederlandse Volksbeweging (NVB) had op 12 mei 1945, direct na de bevrijding, een oproep doen uitgaan waarin stond: 'dat ons Nederlandse volk (...) bovenal nodig heeft een geestelijke vernieuwing, gevoerd uit de levende bronnen van Christendom en Humanisme, die steeds onze volkskracht hebben gestempeld; (...) dat alle gebieden van het menselijk leven gebonden zijn aan de normen van barmhertigheid, gerechtigheid, waarheid en naastenliefde, die naar het Evangelie in Gods wil gegrond zijn, maar ook in andere dan Christelijke overtuiging worden gegrond'. (geciteerd naar Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, 1955, p. 257.)

Het slot van dit citaat maakt begrijpelijk, dat mensen als Stuiveling, Van Praag, Annie Rommijn-Verschoor en Pos zich al vanaf het begin zorgen maakten over de bereidheid en geneigdheid aan christelijke zijde om het humanisme als een gelijkwaardige partner te zien in het streven naar geestelijk herstel. Publicaties in *Vrij Nederland* waar de christelijke arrogantie vanaf droop, hadden hun aangwaan in de zomer van 1945 al bevestigd.

7. Pos had hier eerst 'het Dageraadstandpunt' staan, maar bij nader inzien streepte hij dat door en verving het door 'een al te eng standpunt'.

8. Met 'het geloof in de mens' wordt hier duidelijk bedoeld 'het geloof in God dat in de mens wordt aangetroffen'.

9. De harmonie van bezieling en waarheid, van geloof en wetenschap was voor Pos een thema waar hij vaak op terugkwam. Zie ook Derkx, 'Het humanisme van H.J. Pos', 1998.

10. Zelfverwerkelijking en persoonlijke groei hadden bij Pos niets navelstaartje'trigs. Volgens hem kan men zich persoonlijk het beste ontplooiën door zich in te zetten voor een zaak die dat waard is, beoordeeld naar hogere waarden van sociale aard zoals dienst aan de gemeenschap, liefde en vriendschap. Zie

de literatuur in noot 5 en H.J. Pos, 'Humanistische opvoeding', in: *Eerste Nederlandse Systematisch Ingerichte Encyclopaedie*, deel I (Amsterdam 1946) p. 558-560.

11. Pos' eigen mystieke interpretatie van eeuwigheid wordt duidelijk in het volgende citaat: 'De eeuwigheid is geen emdeloze tijd, maar ogenblik waarvan de inhoud zo sterk is, dat hij door geen successie wordt overspoeld. De mysticus beleeft de opheffing van de grens, die in het gewone leven de meest fundamentele conditie van denken en handelen is. Het ogenblik is de eeuwigheid geworden, het object het subject. Het bewustzijn komt aan een grens die zijn ondergang is.' (H.J. Pos, 'Het mystieke element in de Nederlandse filosofie. Een beschouwing over Bolland en Der Mouw'. in: *Aspecten van de tijd. Een bundel wijsgerige studies* (Assen 1950) p. 225-251, hier p. 230).

12. De laatste alinea van het manuscript is telegramachtiger dan de rest. De voorgaande zin staat er als volgt: 'Hum. is zaak v. toekomst.' Gezien het onmiddellijk voorafgaande lijkt het verantwoord om deze zin te lezen als: 'Het humanisme heeft de toekomst.' Echter, tevens geldt volgens Pos dat het volwaardige humanisme 'een' zaak van de toekomst is: het zal meer aandacht hebben voor het gevoel dan het humanisme van 1946.